



University of Tehran Press

Environmental

Hazards

Management



Iranian Hazardology Association
Online ISSN: 2383-0530

Home Page: <https://jhsci.ut.ac.ir>

Compensation Mechanisms for Damages Resulting from Environmental Crimes in Iranian Law with Emphasis on International Environmental Instruments

Abbas Shiri 

Associate Professor, Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, Iran. Email: ashiri@ut.ac.ir; dr.a.shiri@gmail.com

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Article History:

Received: 16 March 2026

Revised: 08 July 2026

Accepted: 09 July 2026

Published: 20 July 2026

Keywords:

Compensation for damages,
Environmental crimes,
Victim,
Environmental justice,
Restorative justice,
Access to justice.

ABSTRACT

Environmental crimes are considered among the most complex forms of contemporary criminality, which, due to the extensive scope of their impacts, the gradual nature of their consequences, the multiplicity of victims, the difficulty in establishing causal relationships, and sometimes the transboundary nature of damages, have created significant challenges in the field of liability and compensation. These crimes, in addition to causing economic and environmental damages, also affect public health, social security, and the rights of future generations. Therefore, traditional models of civil and criminal liability alone are not capable of fully addressing the various dimensions of these harms, and the development of comprehensive and multi-level compensation mechanisms appears to be necessary. The present study aims to examine the mechanisms for compensation of damages resulting from environmental crimes in the Iranian legal system and to evaluate their capacities in light of international environmental instruments. This research is fundamental-applied in terms of purpose and descriptive-analytical in terms of method. It analyzes the subject through library-based studies, examination of domestic laws and regulations, relevant legal opinions, and international instruments, including the Rio Declaration on Environment and Development (1992), the Aarhus Convention (1998), and other related documents. The findings of the study indicate that the concept of compensation in the field of environmental law is not limited solely to the payment of financial damages, but also includes a set of measures such as restoration of damaged ecosystems, environmental rehabilitation, removal of pollution effects, ensuring effective access to justice, public participation, and adopting preventive measures to avoid recurrence of damages. The examination of Iranian law demonstrates that despite the existence of capacities such as Article 50 of the Constitution, the principle of La Zarar (prohibition of harm), criminal and environmental regulations, and Article 66 of the Criminal Procedure Code regarding environmental protection and the possibility of participation of non-governmental organizations, the environmental compensation system still faces challenges such as the absence of specialized compensation mechanisms, lack of supportive funds, limited restorative tools, and difficulties in ensuring effective access of victims to justice. The results of the study indicate that achieving environmental justice in Iranian law requires moving beyond the traditional model of financial compensation toward an integrated and multidimensional system that simultaneously considers economic compensation, environmental restoration, restorative justice, participation of civil society organizations, and effective mechanisms for access to justice. The innovation of the present study lies in presenting an integrated framework for compensation of damages resulting from environmental crimes, which, by establishing a connection between judicial, administrative, and participatory mechanisms, can provide a basis for reforming environmental criminal policy and strengthening victim protection.

Cite this article: Shiri, A. (2026). Compensation Mechanisms for Damages Resulting from Environmental Crimes in Iranian Law with Emphasis on International Environmental Instruments. *Environmental Hazards Management*, 13 (1), 81-94. DOI: <http://doi.org/10.22059/jhsci.2026.412248.927>



© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <http://doi.org/10.22059/jhsci.2026.412248.927>

Introduction

Environmental crimes are among the most complex forms of social and legal harm due to their extensive, gradual, and sometimes irreversible effects on humans, communities, and ecosystems. Unlike traditional crimes, environmental harms often involve unidentified victims, unclear causal relationships, and long-term consequences. These characteristics create significant challenges for legal systems in identifying responsibility and providing effective compensation.

This study examines the mechanisms for compensation of environmental damage in Iranian law and evaluates the capacity of international environmental instruments to address complex environmental harms. The main argument is that compensation for environmental damage should not be limited to financial payment but should include ecological restoration, rehabilitation of damaged ecosystems, protection of affected communities, prevention of repeated harm, and effective access to justice.

Methodology

This research is a fundamental-applied study conducted through a descriptive-analytical method. Data were collected through library research, examination of Iranian laws and regulations, and analysis of international environmental instruments related to liability and compensation. A comparative approach was used to evaluate the strengths and weaknesses of the Iranian legal system in comparison with international standards.

The main research question is whether victims of environmental crimes and harms are entitled to compensation and how such compensation can be effectively implemented. The hypothesis is that environmental victims have a fundamental right to compensation, and governments are required to remove legal and institutional barriers to ensure effective protection of this right.

Results and Discussion

The findings indicate that environmental compensation requires a multidimensional approach. Financial compensation alone cannot address the full consequences of environmental damage. Effective remedies should include ecosystem restoration, pollution removal, rehabilitation of natural resources, compensation for material and moral damages, and support for affected local communities.

Environmental damage often involves multiple causes and uncertain responsibility. Therefore, mechanisms such as environmental compensation funds, specialized environmental courts, and restorative justice procedures can improve the effectiveness of compensation systems. Restorative approaches, including mediation and participation of civil society organizations, may provide more practical solutions in cases where traditional judicial mechanisms face difficulties.

Public access to environmental information, awareness, and participation are also essential components of environmental justice. Reducing procedural barriers, supporting non-governmental organizations, and facilitating access to legal remedies can strengthen the protection of environmental victims.

Conclusion

This study concludes that existing Iranian legal mechanisms, despite providing important foundations for environmental protection, require further development to address the complexity of environmental harms. A comprehensive compensation system should combine judicial, administrative, participatory, and restorative mechanisms.

The main contribution of this research is emphasizing the transition from a narrow criminal approach toward a broader concept of the “right to compensation for environmental harm.” This approach recognizes the environment as a public right, victims as rights holders, and governments and responsible institutions as actors responsible for ensuring environmental justice and sustainable development.

Data Availability Statement: Data available on request from the author.

Acknowledgments

The author would like to thank all participants of the present study.

Ethical considerations

The author avoided from data fabrication and falsification.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of interest

The author declare no conflict of interest.



شاپا الکترونیکی: ۴۱۶۸-۲۴۲۳

مدیریت مخاطرات محیطی

سایت نشریه: <https://jhsci.ut.ac.ir>



انتشارات دانشگاه تهران

سازوکارهای جبران خسارت ناشی از جرایم زیست محیطی در حقوق ایران با تأکید بر اسناد بین المللی محیط زیست

عباس شیرى

دانشیار دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران. رایانامه: ashiri@ut.ac.ir; dr.a.shiri@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ های مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۲۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۴/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۱۷

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۲۰

کلیدواژه:

بزه دیده،

جبران خسارت،

جرایم زیست محیطی،

حقوق محیط زیست،

دسترسی به عدالت،

عدالت ترمیمی،

عدالت زیست محیطی.

جرایم زیست محیطی از پیچیده ترین اشکال بزهکاری معاصر به شمار می روند که به دلیل گستره آثار، تدریجی بودن پیامدها، تعدد بزه دیدگان و دشواری احراز رابطه سببیت، چالش های مهمی را در زمینه مسئولیت و جبران خسارت ایجاد کرده اند. بسیاری از این آسیب ها افزون بر خسارت های اقتصادی و زیست محیطی، سلامت عمومی، امنیت اجتماعی و حقوق نسل های آینده را نیز تحت تأثیر قرار می دهند. ماهیت جمعی و گاه فرامرزی این جرایم سبب شده است که الگوهای سنتی مسئولیت مدنی و کیفری به تنهایی پاسخگوی جبران کامل خسارت های وارد شده نباشند و ضرورت توسعه سازوکارهای نوین و چندسطحی جبران بیش از پیش آشکار شود. پژوهش حاضر با هدف بررسی سازوکارهای جبران خسارت ناشی از جرایم زیست محیطی در حقوق ایران و ارزیابی آنها در پرتو اسناد بین المللی محیط زیست انجام گرفته است. این پژوهش از نوع بنیادی - کاربردی بوده و با روش توصیفی - تحلیلی و با بهره گیری از مطالعات کتابخانه ای، قوانین و مقررات داخلی و اسناد بین المللی، از جمله اعلامیه ریو (۱۹۹۲)، کنوانسیون آرهوس (۱۹۹۸) و اسناد مرتبط دیگر، به تحلیل موضوع پرداخته است. یافته های پژوهش نشان می دهد که جبران خسارت در حقوق بین الملل محیط زیست تنها به پرداخت غرامت محدود نیست، بلکه احیای اکوسیستم ها، بازسازی محیط زیست، پاکسازی آلودگی ها، تضمین دسترسی مؤثر به عدالت، مشارکت عمومی و پیشگیری از تکرار آسیب را نیز در بر می گیرد. در مقابل، نظام حقوقی ایران با اتکا به اصل پنجاهم قانون اساسی، قاعده لاضرر، قوانین محیط زیستی و ماده ۶۶ قانون آیین دادرسی کیفری، بسترهایی برای حمایت از محیط زیست و مشارکت نهادهای مدنی فراهم کرده است، اما در زمینه ایجاد صندوق های جبران خسارت، توسعه سازوکارهای ترمیمی، تشکیل مراجع تخصصی و تسهیل دسترسی بزه دیدگان به عدالت، با کاستی های چشمگیری مواجه است. نتایج پژوهش نشان می دهد که تحقق عدالت زیست محیطی مستلزم استقرار نظامی جامع برای جبران خسارت است که جبران مالی، احیای اکولوژیکی، عدالت ترمیمی، مشارکت سازمان های مردم نهاد و تضمین دسترسی مؤثر به عدالت را به صورت یکپارچه در بر گیرد. نوآوری این پژوهش، ارائه چارچوبی تلفیقی برای جبران خسارت در جرایم زیست محیطی است که با پیوند میان سازوکارهای قضایی، اداری و مشارکتی، می تواند مبنایی برای اصلاح سیاست جنایی، تقویت حمایت از بزه دیدگان و ارتقای عدالت زیست محیطی در حقوق ایران باشد.

استناد: شیرى، عباس (۱۴۰۴). سازوکارهای جبران خسارت ناشی از جرایم زیست محیطی در حقوق ایران با تأکید بر اسناد بین المللی محیط زیست. مدیریت مخاطرات محیطی، ۱۳ (۱)، ۸۱-۹۴.

DOI: <http://doi.org/10.22059/jhsci.2026.412248.927>

© نویسندگان ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <http://doi.org/10.22059/jhsci.2026.412248.927>



مقدمه

فعالیت‌های آسیب‌زا علیه محیط زیست به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم بر سلامت جسمی و روانی شهروندان تأثیر می‌گذارد و ابعاد مختلف آن کانون توجه پژوهشگران حوزه مخاطرات زیست‌محیطی، زیست‌شناسی، بزه‌شناسی سبز و جرم‌شناسی دولت‌محور قرار گرفته است.

«بی‌میلی دولت‌ها به حفاظت از محیط به‌دلیل کسب منافع اقتصادی یا تعارض منافع با دولت‌های همجوار، مانعی جدی برای جرم‌انگاری در این قلمرو است، درحالی که حفظ محیط زیست و کاهش مخاطرات زیست‌محیطی از اهم تعهدات دولت است» (شبیری، ۳۳۷، ۱۴۰۲).

در نظام حقوقی ایران، اصل پنجاهم قانون اساسی بر حفاظت از محیط زیست تأکید کرده و آن را وظیفه‌ای عمومی تلقی می‌کند. با این حال، این اصل به‌طور مستقیم به موضوع جبران خسارت ناشی از آسیب‌های زیست‌محیطی نپرداخته است. در مقابل، قوانین عادی به‌طور پراکنده به موضوع جبران خسارت توجه داشته‌اند. در همین زمینه، ماده ۱۴ قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست (مصوب ۱۳۵۳/۳/۲۸) سازمان حفاظت محیط زیست را مکلف کرده که در مقام شاکی یا مدعی خصوصی برای پیگیری جرایم زیست‌محیطی اقدام کند. همچنین ماده ۱۱ همان قانون، اشخاصی را که موجب آلودگی یا تخریب محیط زیست شوند، مسئول جبران خسارت می‌داند. افزون بر آن، ماده ۱۸ قانون شکار و صید (مصوب ۱۳۴۶/۳/۱۶) نیز مطالبه ضرر و زیان ناشی از این جرایم را در صلاحیت سازمان حفاظت محیط زیست قرار داده است. در تحولات بعدی، از جمله قانون حفاظت از خاک (مصوب ۱۳۹۸) و بقیه مقررات مرتبط، به موضوع جبران خسارت ناشی از آسیب‌های زیست‌محیطی توجه شده است. از منظر فقهی نیز بر اساس قاعده لاضرر، هیچ‌کس حق اضرار به غیر را ندارد و در صورت ورود خسارت، جبران آن لازم است. اطلاق این قاعده شامل خسارات مستقیم و غیرمستقیم زیست‌محیطی نیز می‌شود.

در سطح بین‌المللی نیز، اسناد مهمی به موضوع حمایت از محیط زیست و جبران خسارت پرداخته‌اند. نخستین کنفرانس جهانی سازمان ملل درباره انسان و محیط (کنفرانس استکهلم ۱۹۷۲) از مهم‌ترین اسناد بنیادین در این حوزه محسوب می‌شود. طبق اصل ۲۱ اعلامیه استکهلم (۱۹۷۲)، دولت‌ها مکلف‌اند از فعالیت‌هایی که موجب آسیب به محیط زیست در قلمرو خود یا تحت کنترلشان می‌شود جلوگیری کنند.

متعاقباً، اسناد دیگری همچون کنفرانس ریو (۱۹۹۲)، کنوانسیون آرهوس (۱۹۹۸) و دستورالعمل اتحادیه اروپا در زمینه مسئولیت محیط زیستی^۱، سازوکارهایی برای جبران خسارت، احیای محیط زیست و دسترسی به عدالت زیست‌محیطی پیش‌بینی کرده‌اند.

روش پژوهش

این مقاله از نوع بنیادی-کاربردی است و با روش توصیفی-تحلیلی به بررسی مسئله مدنظر می‌پردازد. محور اصلی پژوهش، بررسی حقوق بزه‌دیدگان در جرایم زیست‌محیطی است؛ موضوعی که با توجه به پیچیدگی فرایند بزه‌دیدگی در این دسته از جرایم، تاکنون به‌صورت مستقل، بررسی جامع نشده است. پژوهش‌های انجام‌گرفته اغلب ناظر بر مبانی کلی جبران ضرر و زیان ناشی از جرم بوده‌اند و کمتر به ابعاد خاص بزه‌دیدگی زیست‌محیطی پرداخته‌اند؛ مبانی نظری این حوزه نیز به‌صورت مستقل در دانشنامه حقوق بشر بررسی شده است (شبیری، ۱۴۰۳: ۵۵۹).

پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که بزه‌دیدگان مستقیم یا غیرمستقیم جرایم زیست‌محیطی از چه حقوقی برخوردارند و نحوه جبران آسیب‌های واردشده چگونه است؟

فرضیه پژوهش آن است که بزه‌دیدگان در جرایم زیست‌محیطی از حق جبران آسیب‌ها برخوردارند و این حق، مستلزم آن است که جبران خسارت امری ضروری و اجتناب‌ناپذیر تلقی شود. بر این اساس، دولت‌ها مکلف‌اند موانع موجود در مسیر شناسایی و جبران آسیب‌ها را رفع کنند و امکان دسترسی مؤثر به عدالت را برای بزه‌دیدگان فراهم آورند. همچنین در این فرایند، مشارکت

عمومی، ارتقای آگاهی و آموزش درباره نحوه وقوع آسیب‌ها و سازوکارهای جبران آن، از حقوق اساسی بزه‌دیدگان و قربانیان جرایم زیست‌محیطی محسوب می‌شود.

داده‌ها و تحلیل

بر اساس پژوهش صورت گرفته و با اتکا به مبانی نظری حق جبران آسیب و همچنین اسناد بین‌المللی و قوانین ملی، موضوع مقاله در چند محور تحلیل می‌شود.

برای تحقق عدالت قضایی در قلمرو محیط زیست، جبران آسیب امری ضروری است. «عدالت محیط زیستی» ناظر بر وضعیتی است که در آن تمرکز بر سلامت انسان‌ها و نسل‌های آینده قرار دارد. با این حال، تحلیل فرایند بزه‌دیدگی در رفتارهای آسیب‌رسان محیط زیستی، دشوار و گاه حتی غیرممکن است. برای مثال، تولید محصولات تراریخته می‌تواند بر سلامت افراد در سطح گسترده تأثیر بگذارد، بدون آنکه بتوان به‌طور دقیق رابطه علی میان تولید، مصرف و ورود آسیب را مشخص کرد. از سوی دیگر، در بسیاری از نظام‌های حقوقی، این نوع فعالیت‌ها ممکن است به‌صراحت جرم‌انگاری یا ممنوع نشده باشند. همچنین، به‌دلیل تدریجی بودن آثار برخی آسیب‌ها، تعیین زمان دقیق وقوع ضرر و شناسایی بزه‌دیدگان مشخص دشوار است. در همین زمینه، سیاست‌های مرتبط با سدسازی و برداشت بی‌رویه از منابع آب زیرزمینی، موجب خشک شدن دریاچه‌ها، تالاب‌ها و رودخانه‌های فصلی شده است. این امر در نهایت به کاهش منابع آب قابل تخصیص به کشاورزان، بیکاری آنان و حتی مهاجرت اجباری منجر می‌شود. در چنین وضعیتی، این پرسش اساسی مطرح می‌شود که مسئولیت این خسارت‌ها بر عهده چه کسی است و سازوکار جبران آن چگونه باید باشد، درحالی که بسیاری از این فعالیت‌ها در ظاهر در چارچوب قانون انجام می‌گیرند. به‌دلیل پیچیدگی این فرایند، برخی کشورها نظریه جبران خسارت را در اولویت سیاست‌گذاری قرار نمی‌دهند و به‌جای آن، بر برنامه‌ریزی بهتر، کنترل کاربری زمین و اقدامات پیشگیرانه و کاهش‌دهنده تلفات و خسارت‌ها تأکید دارند (مقیمی، ۱۴۰۳: ۷۶). بدون تردید، این رویکردها می‌توانند در کاهش خسارات آینده مؤثر باشند، اما به‌تنهایی موجب حذف کامل آسیب‌ها نمی‌شوند. از این‌رو، بررسی مسئله جبران خسارت و حقوق بزه‌دیدگان همچنان ضرورت دارد.

پیچیدگی‌های مربوط به تحلیل فرایند بزه‌دیدگی در آسیب‌های زیست‌محیطی مورد توجه رویکردهای نوین آسیب‌شناسی اجتماعی^۱ قرار گرفته است. در این رویکرد، «زمیولوژی تلاش می‌کند با خروج از چارچوب حقوقی جرم و خسارت، به مطالعه آسیب‌های بالفعل یا بالقوه‌ای بپردازد که در جریان زندگی، رفاه فرد، به‌ویژه به‌عنوان عضوی از یک گروه را تحت تأثیر قرار می‌دهد» (فتحی، شمس ناتری و ناصری، ۱۴۰۴: ۳۹).

زمیولوژیست‌ها بر تحلیل مفهوم «آسیب» فارغ از وصف حقوقی آن تمرکز دارند؛ خواه رفتار ارتكابی قانونی و مشروع باشد و خواه نامشروع و مجرمانه و حتی گاه قابل انتساب به رفتار انسانی نباشد و ناشی از حوادث طبیعی مانند سیل، زلزله، توفان یا تغییرات اقلیمی باشد. در همه این موارد، مسئله اصلی، ورود آسیب و ضرورت جبران آن است. این رویکرد تا حدی در جرم‌شناسی و بزه‌دیده‌شناسی نیز مشاهده می‌شود که در آن تمرکز از «وصف حقوقی رفتار» به «ماهیت آسیب» منتقل شده است. در این چارچوب، آسیب محیطی نوعی جرم اجتماعی-بوم‌شناختی تلقی می‌شود، فارغ از وضعیت قانونی آن (McLaughlin & Muncie, 2019: 392).

در تحولات بعدی، نظریه نوظهور جرم دولتی نیز به آسیب‌های ناشی از اقدامات زیست‌محیطی پرداخته و نقش دولت در ایجاد یا تشدید آسیب از طریق تصمیمات و سیاست‌های به‌ظاهر قانونی را بررسی کرده است.

انسان‌ها برای ادامه حیات ناگزیر از بهره‌برداری از محیط زیست هستند. هر نوع بهره‌برداری، حتی در صورت رعایت کامل ضوابط و استانداردها، ممکن است آثار مخربی داشته باشد. در اسناد و رویه قضایی بین‌المللی نیز بر اصل «وارد نشدن آسیب زیست‌محیطی» و استفاده غیرزیانبار از محیط زیست تأکید شده است. برای مثال، در پرونده دآوری کارخانه تریل بین ایالات متحده و کانادا و نیز در قضیه دریاچه لانف^۲ میان فرانسه و اسپانیا، بر اصل عدم آسیب به دیگران و استفاده غیرمخرب از منابع طبیعی تأکید شده است (رمضانی قوام‌آبادی، ۱۳۸۶: ۶۴).

1. Zemiology

2. Lanoux Case

حق جبران خسارت در جرایم زیست‌محیطی

هر نوع ضرر و زبانی که به دیگری وارد شود، باید جبران شود. این موضوع یک قاعده اخلاقی و حقوقی بنیادین است (شبیری، ۱۴۰۳: ۵۵۹). در حقوق ایران نیز این اصل در قالب قواعد عام مسئولیت مدنی و کیفری پذیرش یافته است.

طبق ماده ۱۳ قانون مجازات اسلامی (۱۳۹۲)، هرگونه صدمه و خسارتی که ناشی از رفتارهای عمدی یا غیرعمدی باشد، در صورت تحقق شرایط مسئولیت، قابل جبران است. همچنین مطابق ماده ۱۴ قانون آیین دادرسی کیفری (۱۳۹۴)، کلیه ضرر و زیان‌های مادی، معنوی و منافع ممکن‌الحصول ناشی از جرم، قابل مطالبه از سوی زیان‌دیده است.

در جهان نیز حق جبران خسارت برای بزه‌دیدگان به رسمیت شناخته شده است. طبق ماده ۴ بیانیه اصول پایه عدالت برای بزه‌دیدگان و قربانیان سوءاستفاده از قدرت، بزه‌دیدگان حق دسترسی به عدالت و جبران فوری خسارت را دارند (UN Victims Declaration, 1985). اطلاق این حکم در حوزه آسیب‌های زیست‌محیطی نیز قابل استناد است؛ به‌ویژه در شرایطی که آسیب‌ها ماهیت جمعی، تدریجی و غیرقابل انتساب مستقیم دارند. همچنین طبق ماده ۱۲ همان اعلامیه، در صورت امکان‌ناپذیری جبران توسط عامل ورود خسارت یا بقیه منابع، دولت‌ها مکلف به تأمین سازوکارهای جبرانی هستند.

این وضعیت در حوزه محیط زیست اهمیت مضاعف دارد؛ زیرا در بسیاری از موارد، تعیین عامل مستقیم خسارت امکان‌پذیر نیست. نمونه‌هایی مانند خشک شدن تالاب‌ها و دریاچه‌ها نشان می‌دهد که آسیب‌های زیست‌محیطی می‌توانند بدون انتساب ساده به اشخاص معین شکل بگیرند، درحالی که آثار آنها بر شهروندان گسترده و جدی است.

طبق اصل ۱۳ بیانیه ریو (۱۹۹۲)، دولت‌ها موظف‌اند قوانین ملی لازم برای مسئولیت و جبران خسارت ناشی از آلودگی و آسیب‌های زیست‌محیطی را وضع کنند و همچنین در زمینه خسارت‌های فرامرزی همکاری مؤثر داشته باشند (UNCED, Rio, 1992).

در این چارچوب، اصل جبران خسارت با مفهوم «احیای حقوق عامه» در حقوق اساسی ایران پیوند می‌خورد. مطابق بند ۲ اصل ۱۵۶ قانون اساسی، قوه قضاییه موظف به احیای حقوق عامه است و جبران خسارت محیط زیستی از مهم‌ترین ابزارهای تحقق این هدف محسوب می‌شود. در همین زمینه، دستورالعمل نظارت و پیگیری حقوق عامه (۱۳۹۷/۱۱/۰۳) حقوق محیط زیستی را از مصادیق حقوق عامه دانسته و نظارت بر آن را به دادستانی محول کرده است.

در حقوق محیط زیست، اصل «آلوده‌کننده می‌پردازد» نیز مبنای مهمی برای مسئولیت مدنی محسوب می‌شود. بر اساس این اصل، هر شخص حقیقی یا حقوقی که موجب آلودگی یا تخریب محیط زیست شود، مکلف به جبران همه خسارات و هزینه‌های ناشی از آن است (بیک‌زاده، ۱۴۰۳: ۱۵۴۹). مطابق تبصره ۲ ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی (۱۳۷۵)، آلودگی محیط زیست شامل تغییر در کیفیت آب، هوا و خاک به ضرر انسان‌ها و بقیه موجودات است. بر این اساس، آلوده‌کننده اعم از اشخاص خصوصی یا حتی دولت، در صورت انتساب سببیت، مسئول جبران خسارت خواهد بود.

اصل ۱۶ بیانیه ریو نیز بر الزام آلوده‌کننده به پرداخت هزینه‌های آلودگی، شامل هزینه‌های پیشگیری، کاهش و ترمیم تأکید دارد. همچنین در کنوانسیون لوگانو (۱۹۹۳)، مسئولیت مدنی ناشی از فعالیت‌های خطرناک و جبران خسارت زیست‌محیطی به رسمیت شناخته شده است.

در حقوق داخلی ایران، ماده ۱ لایحه قانونی نحوه خرید و تملک اراضی (۱۳۵۸) و ماده ۳ همان قانون، نمونه‌ای از پذیرش اصل جبران کامل خسارت حتی در اقدامات قانونی و حاکمیتی است. این امر نشان می‌دهد که جبران خسارت، محدود به رفتارهای غیرقانونی نیست، بلکه در اقدامات مشروع، اما خسارت‌زا نیز قابل اعمال است.

در نهایت، از منظر زیولوژی، باید توجه داشت که مفهوم آسیب محیط زیستی فراتر از مرزهای حقوق کیفری است. در این رویکرد، به جای «جرم» بر «آسیب» تمرکز می‌شود و معیار اصلی، اثرگذاری بر رفاه انسانی و جمعی است، نه صرف وصف قانونی رفتار. بر این اساس، بسیاری از خسارت‌های زیست‌محیطی ناشی از فعالیت‌های مجاز اما مخرب، در قالب مسئولیت مدنی و نظام‌های جبرانی قابل تحلیل‌اند، نه در قالب بزه‌دیدگی کیفری. برای مثال، بهره‌برداری مجاز از منابع آب زیرزمینی که سبب کاهش سطح آب، خشک شدن باغ‌ها و تخریب اراضی کشاورزی می‌شود، نمونه‌ای از «آسیب مشروع اما جبران‌پذیر» است که در چارچوب مسئولیت مدنی جبران‌پذیر خواهد بود.

نحوه جبران خسارت و آسیب‌ها

نحوه جبران خسارت در جرایم زیست‌محیطی به دلیل پیچیدگی فرایند بزه‌دیدگی، گستردگی آثار و بروز نیافتن فوری پیامدهای بزه‌دیدگی در کوتاه‌مدت، با روش‌های شناخته‌شده متفاوت است. در بسیاری از موارد نیز امکان جبران کامل خسارت وجود ندارد. در صورت ممکن بودن شناسایی بزه‌دیدگان، پرداخت خسارت به آنان توسط دولت یا اشخاص حقیقی و حقوقی مسئول باید صورت پذیرد. در صورت تعدد واردکنندگان آسیب، مسئولیت تضامنی بهترین روش برای جبران خسارت است. قوانین و رویه قضایی ایران در این زمینه ساکت است، ولی در چین از روش مسئولیت تضامنی در خصوص آلوده‌کنندگان متعدد استفاده می‌شود (فلاح‌نژاد و موسوی مبارکه، ۱۴۰۲: ۹۵۶).

در صورت شناسایی نشدن مرتکبان یا ناتوانی آنان در جبران خسارت یا در موارد مسئولیت بدون تقصیر (مانند حوادث طبیعی مانند سیل، زلزله، خشکسالی و ...)، جبران خسارت همچنان ضروری است؛ زیرا در حوزه محیط زیست، صرف وقوع خسارت، جبران آن را ایجاب می‌کند. ایجاد صندوق‌های محیط زیستی، راهکاری مناسب برای جبران انواع آسیب محسوب می‌شود. با این حال، در اساسنامه صندوق ملی محیط زیست (مصوب ۱۳۹۳/۰۸/۱۸ هیأت وزیران)، پرداخت خسارت به بزه‌دیدگان و قربانیان جرایم زیست‌محیطی پیش‌بینی نشده است. بقیه قوانین و مقررات ایران نیز در این زمینه سکوت دارند.

در اسناد بین‌المللی نیز به این موضوع به‌طور جدی و نظام‌مند توجه نشده و تنها در برخی موارد محدود پذیرفته شده است. از جمله می‌توان به کنوانسیون ایجاد صندوق بین‌المللی جبران خسارت آلودگی نفتی^۱ (۱۹۷۱) اشاره کرد. این کنوانسیون مهم‌ترین سازوکار بین‌المللی جبران خسارت زیست‌محیطی در حوزه آلودگی نفتی است. تصویب این کنوانسیون مؤید آن است که از نظر حقوق بین‌الملل، منع اصولی برای ایجاد صندوق‌های جبران خسارت در بقیه حوزه‌های زیست‌محیطی وجود ندارد.

اصل دهم بیانیه اصول پایه، جبران خسارت را شامل بازسازی محیط زیست، بازسازی زیرساخت‌ها، جایگزینی تسهیلات و امکانات عمومی و بازپرداخت هزینه‌های جابه‌جایی در مواردی که آسیب موجب جابه‌جایی جامعه محلی^۲ شده باشد می‌داند (UN Declaration, 1985). این اصل، جبران خسارت را فراتر از صرف جبران مالی تفسیر می‌کند.

همچنین در بند ۲ ماده ۱۴ کنوانسیون تنوع زیستی^۳، جبران خسارت شامل ترمیم، بازسازی محیط زیست و جبران مالی دانسته شده است.

مفاهیم به‌کاررفته در این کنوانسیون در پروتکل ناگویا - کوالاامپور درباره مسئولیت و جبران خسارت با دقت بیشتری تبیین شده است. براساس بند b ماده ۵ این پروتکل، «بازسازی و ترمیم^۴» به معنای بازگرداندن تنوع زیستی آسیب‌دیده به وضعیت اولیه یا وضعیتی نزدیک به آن است؛ از جمله احیای زیستگاه‌های طبیعی خشک‌شده، بازگرداندن گونه‌های از بین رفته یا کاهش‌یافته، ترمیم خاک، آب، پوشش گیاهی یا اکوسیستم‌ها و اجرای اقدامات فنی برای بازگرداندن کارکرد طبیعی محیط زیست. این رویکرد با ماده ۱۰ بیانیه اصول پایه نیز هم‌راستا است.

جبران خسارت می‌تواند به‌صورت پرداخت وجه نقد و بازسازی منزل، مزرعه، کارخانه، محیط کار و زندگی بزه‌دیدگان انجام باشد. اگر آسیب‌ها سبب از دست دادن کار و فعالیت اقتصادی افراد شده باشد، باید امکان جبران مالی و حمایت‌های لازم برای احیای فعالیت آنان فراهم شود.

برای مثال، دامداران و کشاورزان ممکن است بر اثر اجرای پروژه‌های صنعتی، خشک شدن چاه‌های آب، انتقال آب از یک منطقه به مناطق دیگر (مانند انتقال آب سد طالقان به تهران) یا برداشت‌های بی‌رویه و غیرمجاز، امکان ادامه فعالیت اقتصادی خود را از دست بدهند. در چنین مواردی باید اقدامات لازم برای بازگرداندن وضعیت به حالت پیشین انجام گیرد. در همین زمینه، در یکی از آرای قضایی با استناد به ماده ۱۱ قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست (۱۳۵۳)، حکم به جبران خسارت شامل پاکسازی رودخانه و پرداخت هزینه‌های احیا صادر شده است (دادنامه شماره ...، دادگاه کیفری ۲).

1. IOPC Funds Convention

2. Community

3. Convention on Biological Diversity

4. Restoration

جبران خسارت معنوی ناشی از از دست دادن عزیزان، خانه، مسکن، محل کار، باغ، مزرعه و سایر حقوق نیز ضروری است. نوع دیگر جبران خسارت، پرداخت غرامت بابت اموال آسیب‌دیده است. طرح‌های بزرگ صنعتی، کشاورزی و اقتصادی ممکن است موجب خسارت جدی به زمین‌های کشاورزی، خانه‌های مسکونی و بقیه دارایی‌های مالی مردم شود. در این صورت، باید ارزش این دارایی‌ها به‌نحو عادلانه پرداخت شود.

برای مثال، در اجرای پروژه سد گتوند، دو روستا از توابع شهرستان مسجدسلیمان زیر آب رفت و ۵۰ واحد مسکونی واقع در مخزن و ۲۸ واحد مسکونی در روستای تلخاب تاج‌الدین نیز دچار آب‌گرفتگی شدند که پس از فراز و نشیب‌های متعدد، بهای اکثر واحدهای مذکور پرداخت شد (ایسنا، ۱۴۰۴/۰۶/۲۱).

حق دسترسی به عدالت برای جبران خسارت

بزه‌دیدگان و قربانیان آسیب‌های زیست‌محیطی باید امکان دسترسی به فرایندهای عدالت قضایی و اداری، طرح دعوا برای مطالبه خسارت و برخورداری از دادرسی عادلانه را داشته باشند. تضمین‌های لازم برای اجرای احکام جبران خسارت برای بزه‌دیدگان باید در قوه قضاییه پیش‌بینی شود.

طبق ماده ۱۰ بیانیه ریو (Rio Declaration on Environment and Development, 1992) دولت‌ها موظف‌اند دسترسی عموم مردم به اطلاعات زیست‌محیطی و مشارکت آنان در فرایندهای تصمیم‌گیری را تسهیل کنند و زمینه دسترسی به عدالت برای افراد آسیب‌دیده از مشکلات زیست‌محیطی را فراهم آورند. این ماده در زمینه تقویت شفافیت، مسئولیت‌پذیری و عدالت محیط زیستی وضع شده است تا افراد و جوامع محلی، به‌ویژه بزه‌دیدگان و قربانیان آسیب‌های زیست‌محیطی، بتوانند حقوق خود را پیگیری کنند.

در این زمینه باید موانع مالی، حقوقی یا اداری کاهش یابد تا همه افراد، حتی آسیب‌پذیرترین گروه‌ها، بتوانند از این حقوق بهره‌مند شوند؛ زیرا جرایم و آسیب‌های زیست‌محیطی مانند آلودگی هوا، آب و خاک و استفاده ناپایدار از منابع طبیعی، تأثیر مستقیم بر زندگی و سلامت مردم، به‌ویژه جوامع محروم دارد.

مطابق ماده ۵ کنوانسیون آرهوس (Aarhus Convention, 1998)، بدون دسترسی به اطلاعات زیست‌محیطی، امکان مشارکت عمومی و دسترسی مؤثر به عدالت تحقق نمی‌یابد. این ماده در کنار ماده ۹ کنوانسیون آرهوس، سازوکار تحقق حق دسترسی به عدالت را تکمیل می‌کند.

ماده ۹ کنوانسیون آرهوس، دسترسی به عدالت در امور زیست‌محیطی را به‌منزله ستون فقرات حق شکایت عمومی لحاظ کرده است. مطابق این ماده، دولت‌ها باید دسترسی به نهادهای قضایی یا اداری مناسب را برای جبران یا توقف اقدامات ناقض حقوق زیست‌محیطی فراهم کنند. دسترسی قربانیان و بزه‌دیدگان باید مؤثر، عادلانه و تا حد امکان سریع باشد و هزینه‌های دادرسی نباید مانع دسترسی به عدالت شود (Aarhus Convention, Article 9, 1998).

در همین زمینه، دیوان قانون اساسی جمهوری چک به‌عنوان نهادی مستقل که وظیفه نظارت بر تطابق قوانین با قانون اساسی را بر عهده دارد، اعلام کرده است قوانینی که دسترسی به عدالت در موضوعات زیست‌محیطی را محدود می‌کنند، از جمله از طریق تحمیل هزینه‌های سنگین دادرسی، مغایر اصول قانون اساسی هستند (<http://www.usoud.cz/en/>).

منظور از دسترسی مؤثر این است که هیچ مانع اداری یا قضایی غیرضروری در مسیر دسترسی ایجاد نشود. همچنین پیچیدگی و طولانی بودن فرایند رسیدگی، از مهم‌ترین موانع تحقق عدالت زیست‌محیطی است. هزینه‌های دادرسی، حق‌الوکاله و هزینه کارشناسی نیز از موانع جدی محسوب می‌شوند که ممکن است بزه‌دیدگان را از طرح شکایت منصرف کنند. به همین جهت، باید سازوکارهای لازم برای کاهش این هزینه‌ها در نظام قضایی پیش‌بینی شود.

در راهنمای اجرای کنوانسیون آرهوس^۱، بر لزوم کاهش هزینه‌های دادرسی و تسهیل دسترسی به عدالت تأکید شده است. امکان مشارکت سازمان‌های مردم‌نهاد در فرایندهای دادرسی نیز در این کنوانسیون پیش‌بینی شده است (Aarhus Regulation, No. 1367/2006).

داشتن سمت و ذی‌نفع بودن که از اصول مهم هر نوع رسیدگی قضایی و اداری است، در دعاوی زیست‌محیطی با رویکردی موسع تفسیر می‌شود. مصالح اجتماعی و منافع عمومی اقتضا می‌کند که اشخاصی که به‌طور مستقیم از وقوع آسیب متضرر نشده‌اند نیز در موارد زیست‌محیطی بتوانند اعلام شکایت کنند. از این‌رو، ماده ۶۶ قانون آیین دادرسی کیفری (اصلاحی ۱۳۹۴/۰۳/۲۴)، به سازمان‌های مردم‌نهاد اختیار طرح شکایت در جرایم علیه محیط زیست، منابع طبیعی و بهداشت عمومی را اعطا کرده است. مطابق این ماده، سازمان‌های مردم‌نهاد می‌توانند در خصوص جرایم مذکور اعلام جرم کرده و در تمام مراحل دادرسی شرکت کنند.

با این‌حال، تبصره ۳ این ماده، حق شکایت را محدود کرده و تنها برخی از سازمان‌هایی را مجاز دانسته است که اسامی آنان توسط وزارت کشور و وزارت دادگستری تهیه و به تصویب رئیس قوه قضاییه رسیده باشد. بدین ترتیب، تعداد زیادی از سازمان‌های فعال محیط زیستی عملاً از این حق محروم شده‌اند. این محدودیت، از حیث سیاستگذاری حقوقی، محل بحث بوده و با رویکرد گسترده‌تر کنوانسیون آرهوس قابل مقایسه است.

ماده ۲ کنوانسیون آرهوس، اصطلاح‌های «عموم مردم» (Public) و «عموم ذی‌نفع» (Public Concerned) را تعریف کرده و چارچوب شمول حق دسترسی به عدالت را مشخص می‌کند. بر اساس ماده ۹ این کنوانسیون، اشخاص و سازمان‌های مردم‌نهاد محیط زیستی می‌توانند تصمیمات، افعال یا ترک فعل مقامات عمومی و اشخاص خصوصی را که ناقض قوانین محیط زیستی هستند، به چالش بکشند و به مراجع قضایی یا اداری مستقل مراجعه کنند. بدین ترتیب، بستر حقوقی تحقق حق دسترسی به عدالت زیست‌محیطی فراهم شده و نقش فعال مردم و نهادهای مدنی در حمایت از محیط زیست تقویت می‌شود.

طبق پاراگراف چهارم ماده ۲ کنوانسیون آرهوس، «عموم مردم ذی‌نفع» به گروهی از مردم اطلاق می‌شود که تحت تأثیر تصمیمات زیست‌محیطی قرار گرفته یا ممکن است قرار گیرند یا در آن تصمیمات منافع قابل احراز دارند. همچنین سازمان‌های غیردولتی فعال در حوزه محیط زیست که شرایط قانونی داخلی را دارا باشند، در زمره اشخاص ذی‌نفع محسوب می‌شوند.

تشکیل دادگاه‌های تخصصی جبران خسارت

جرایم و آسیب‌های زیست‌محیطی دارای ابعاد متنوع طبیعی، اکولوژیکی و انسانی هستند و خسارت‌های ناشی از آنها اغلب غیرمستقیم، تدریجی و گسترده است. این ویژگی‌ها موجب می‌شود که احراز، ارزیابی و تقویم خسارت در این حوزه با پیچیدگی‌های جدی مواجه بوده و نیازمند تخصص‌های میان‌رشته‌ای، به‌ویژه در حقوق محیط زیست، اقتصاد محیط زیست و مسئولیت مدنی باشد.

از این‌رو، رسیدگی مؤثر به دعاوی جبران خسارت‌های زیست‌محیطی مستلزم وجود قضات متخصص و آشنا با قواعد خاص این حوزه و نیز اسناد بین‌المللی مرتبط است. در غیر این صورت، تأخیر در رسیدگی یا فقدان تخصص می‌تواند به تشدید خسارت‌های زیست‌محیطی و دشواری در جبران آنها منجر شود. بنابراین، تشکیل دادگاه‌های تخصصی جبران خسارت در حوزه محیط زیست می‌تواند نقش مهمی در تسریع رسیدگی، افزایش دقت در ارزیابی خسارت و صدور آرای ترمیمی و جبرانی داشته باشد. در نظام حقوقی ایران، چنین ساختار مستقلی به‌صورت ویژه پیش‌بینی نشده است، هرچند بخشی از این صلاحیت‌ها در مراجع عمومی دادگستری اعمال می‌شود.

بررسی اسناد برنامه محیط زیست سازمان ملل متحد^۱ نشان می‌دهد که این نهاد به تدریج بر ضرورت تخصصی‌سازی رسیدگی در دعاوی محیط زیستی تأکید کرده است. در گزارش‌های این نهاد، بر ایجاد مراجع قضایی یا اداری مستقل و متخصص به‌منظور تضمین جبران خسارت و صدور دستورات ترمیمی تأکید شده است (UNEP, 2012). در اسناد بعدی نیز، تشکیل دادگاه‌ها یا شعبه‌های تخصصی محیط زیست، به‌منزله یکی از ابزارهای تحقق حاکمیت قانون محیط زیستی و تضمین اجرای مؤثر مسئولیت

زیست‌محیطی توصیه شده است (UNEP, 2021). این رویکرد نشان می‌دهد که تخصیص‌سازی دادرسی، به‌طور مستقیم با کارآمدی نظام جبران خسارت در ارتباط است.

در کنار این ساختار قضایی، کاهش موانع دسترسی به عدالت نیز تأثیر مهمی در تحقق جبران خسارت دارد. تسهیل دسترسی به مراجع اداری و قضایی، کاهش هزینه‌های دادرسی و امکان بهره‌گیری از سازوکارهای جایگزین حل اختلاف مانند میانجیگری، می‌تواند زمینه اجرای مؤثرتر احکام جبرانی را فراهم سازد.

در بسیاری از موارد زیست‌محیطی، بزه‌دیدگی مستقیم و فردی قابل شناسایی نیست، از این‌رو نقش نهادهای عمومی و سازمان‌های مردم‌نهاد در پیگیری دعاوی جبران خسارت و حمایت از منافع عمومی محیط زیست اهمیت ویژه‌ای دارد. در این زمینه، ماده ۶۶ قانون آیین دادرسی کیفری (اصلاحی ۱۳۹۴) مقرر می‌دارد که سازمان‌های مردم‌نهاد، در صورتی که در اساسنامه آنها تصریح شده باشد، می‌توانند در موضوعات مربوط به محیط زیست و منابع طبیعی اعلام جرم کرده و در همه مراحل دادرسی شرکت کنند. «مشارکت سازمان‌های مردم‌نهاد در فرایند کیفری گام مهمی برای تحقق حقوق بزه‌دیدگان و اصل کشف بزه با توجه به الگوی نظام عدالت ترمیمی است» (چگینی و حسنی، ۱۳۹۷: ۲۶۴). این ظرفیت می‌تواند در عمل، به تقویت اجرای مؤثر جبران خسارت و حمایت از منافع جمعی منجر شود.

به‌کارگیری نهادهای غیررسمی در جبران خسارت

در کنار سازوکارهای رسمی قضایی، بهره‌گیری از نهادها و فرایندهای غیررسمی می‌تواند نقش مهمی در ارتقای کارآمدی نظام جبران خسارت‌های زیست‌محیطی داشته باشد. در این میان، عدالت ترمیمی و ابزارهایی مانند میانجیگری، به دلیل ماهیت مشارکتی، انعطاف‌پذیری در تعیین شیوه جبران و امکان گفت‌وگوی مستقیم میان ذی‌نفعان، در بسیاری از موارد از فرایندهای صرفاً قضایی کارآمدتر ارزیابی می‌شوند. همچنین برنامه‌های جبران خسارت که در قالب سازوکارهای ترمیمی یا مکمل نظام دادرسی اجرا می‌شوند، می‌توانند زمینه تحقق سریع‌تر و واقع‌بینانه‌تر جبران خسارت را فراهم کنند.

در برخی موارد، خسارت‌های زیست‌محیطی ناشی از تصمیم‌ها و سیاست‌های عمومی یا اجرای پروژه‌های توسعه‌ای و بهره‌برداری از منابع طبیعی است. برای نمونه، کاهش جریان آب در رودخانه زاینده‌رود در نتیجه سیاست‌های انتقال آب یا برداشت‌های گسترده از منابع آبی، پیامدهایی همچون کاهش سطح زیر کشت، لم‌یزرع شدن اراضی کشاورزی، فرسایش خاک و بیکاری گسترده کشاورزان را در پی داشته است. این نوع خسارت‌ها به دلیل ماهیت گسترده، تدریجی و چندعلتی، به سادگی در قالب سازوکارهای صرفاً قضایی و محاسبات کلاسیک مسئولیت مدنی قابل ارزیابی و جبران نیستند.

در چنین شرایطی، بهره‌گیری از سازوکارهای گفت‌وگو، میانجیگری و مشارکت نهادهای مدنی می‌تواند امکان برگزاری جلسات مشترک میان ذی‌نفعان و نهادهای مسئول را فراهم کرده و زمینه توافق بر شیوه و میزان جبران خسارت را ایجاد کند. از این منظر، عدالت ترمیمی به‌منزله رویکردی مکمل در کنار نظام قضایی سنتی، ظرفیت مؤثرتری برای مدیریت و جبران خسارت‌های گسترده زیست‌محیطی دارد؛ به‌ویژه در مواردی که احراز دقیق شدت خسارت یا انتساب مستقیم آن به یک عامل مشخص دشوار باشد.

حق اطلاع‌رسانی، آگاهی و آموزش

در قلمرو محیط زیست، به‌ویژه بر اساس اسناد و رویه قضایی بین‌المللی، به اصل اطلاع‌رسانی درباره همه آسیب‌های احتمالی توجه شده است. این اصل، یکی از پیش‌شرط‌های تحقق حق دسترسی به عدالت و در نهایت جبران خسارت در حوزه محیط زیست محسوب می‌شود.

بر اساس این اصل، هرگاه دولت یا هر شخص حقیقی یا حقوقی قصد اجرای پروژه یا اقدامی برنامه‌ریزی شده (مانند سدسازی، انتقال آب، احداث پالایشگاه، پتروشیمی، واحدهای صنعتی، کشاورزی و ...) را داشته باشد که ممکن است بر محیط زیست تأثیر بگذارد یا آسیب‌هایی متوجه محیط زیست و افراد کند، مکلف است پیش از هر گونه اقدام، اطلاعات لازم را در اختیار دولت‌ها و اشخاص ذی‌نفع قرار دهد. همچنین خطرهای زیست‌محیطی در دریاها، پرتو مواد رادیواکتیو، حوادث هسته‌ای و بقیه آلودگی‌ها باید

به‌موقع اطلاع‌رسانی شود و آموزش‌های همگانی لازم برای پیشگیری از خطرهای احتمالی در دستور کار قرار گیرد. این رویکرد در اصول ۱۹۸، ۲۰۰، ۲۰۴ و ۲۰۶ کنوانسیون حقوق دریاها (۱۹۸۲)، اصول ۱۱ و ۱۲ کنوانسیون اطلاع‌رسانی سریع در حوادث هسته‌ای (۱۹۸۶)، مواد ۱۱ تا ۱۹ کنوانسیون بهره‌برداری از آبراه‌های بین‌المللی (۱۹۹۷) و نیز اصل ۱۸ بیانیه ریو تأکید شده است.

اصل دهم بیانیه ریو، بر حق دسترسی همه شهروندان به اطلاعات زیست‌محیطی تأکید کرده است. بر اساس این اصل، دولت‌ها باید اطلاعات لازم را در اختیار شهروندان قرار دهند و مشارکت و آگاهی عمومی را تسهیل و تشویق کنند. در این چارچوب، دسترسی به اطلاعات، تنها محدود به اشخاص ذی‌نفع خاص نیست، زیرا آسیب‌های زیست‌محیطی ماهیت عمومی دارد و ممکن است همه شهروندان را در معرض خطر قرار دهد؛ مانند خشک شدن دریاچه ارومیه که افزون بر ساکنان اطراف، از طریق گردوغبار می‌تواند مناطق دورتر را نیز تحت تأثیر قرار دهد.

در همین زمینه، به‌منظور اجرای اصل دهم بیانیه ریو، پیمان آرهوس (۱۹۹۸) به‌طور گسترده‌ای بر حق دسترسی به اطلاعات زیست‌محیطی و مشارکت عمومی تأکید ورزیده است.

همچنین آموزش‌های همگانی برای آگاهی از حقوق شهروندان در خصوص نوع آسیب‌ها، نحوه شکایت و مراجعه به مراجع قضایی و نهادهای مدنی ضروری است. از این‌رو، باید محدودیت‌های غیرضروری در دسترسی به اطلاعات محیط زیستی حذف شده و حق دسترسی عمومی به اطلاعات زیست‌محیطی به رسمیت شناخته شود. نهادهای مدنی نیز می‌توانند در این فرایند کارکرد مؤثری داشته باشند و دولت باید از ظرفیت آنها حمایت و زمینه توانمندسازی آنان را فراهم کند.

در این زمینه، تصویب قوانین و آیین‌نامه‌های اجرایی می‌تواند به ارتقای آگاهی عمومی کمک کند. همچنین برگزاری دوره‌های آموزشی در مناطق آسیب‌دیده برای آشنایی مردم با حقوق خود و نحوه پیگیری خسارت‌ها، توسط دولت و نهادهای مدنی ضروری است. آموزش مهارت‌های مستندسازی خسارت‌های زیست‌محیطی نیز از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، زیرا این مستندات می‌توانند مبنای طرح دعوا و مطالبه جبران خسارت قرار گیرند. افزون بر این، استفاده از فناوری‌های نوین مانند اپلیکیشن‌ها و پلتفرم‌های آنلاین برای گزارش سریع آلودگی‌ها، ابزار مؤثری برای ثبت و اثبات خسارت و در نتیجه تسهیل فرایند جبران آن محسوب می‌شود.

نتیجه‌گیری

جرایم زیست‌محیطی گذشته از اینکه سبب خسارت‌های فوری به اکوسیستم‌ها و منابع طبیعی می‌شوند، پیامدهای بلندمدت و گاه برگشت‌ناپذیری دارند که می‌تواند نسل‌های آینده را نیز تحت تأثیر قرار دهد. در این شرایط، جبران خسارت به‌منزله عنصری اساسی برای حمایت از بزه‌دیدگان این جرایم و ترمیم آسیب‌های وارد بر محیط زیست باید در دستور کار قرار گیرد. جبران خسارت در این حوزه نباید تنها به پرداخت غرامت مالی محدود شود، بلکه باید شامل بازسازی محیط زیست، توانبخشی بزه‌دیدگان و اقدامات پیشگیرانه برای جلوگیری از تکرار تخریب‌های زیست‌محیطی نیز باشد.

یکی از محورهای مهم در فرایند جبران خسارت، دسترسی مؤثر به عدالت است که باید برای همه بزه‌دیدگان این حوزه تضمین شود. دسترسی به عدالت، تنها ناظر به حق مطالبه خسارت نیست، بلکه شامل امکان مراجعه مؤثر به نهادهای قضایی و اداری و بهره‌مندی از دادرسی منصفانه در فرایند رسیدگی نیز می‌شود. تحقق این امر مستلزم وجود سازوکارهای کارآمد، شفاف و تخصصی در نظام عدالت است تا امکان رسیدگی دقیق به دعاوی زیست‌محیطی فراهم شود.

در این زمینه، توانمندسازی حقوقی بزه‌دیدگان و جامعه مدنی برای پیگیری حقوق خود و آگاهی از سازوکارهای قانونی موجود اهمیت فراوانی دارد. آموزش و اطلاع‌رسانی در خصوص حقوق زیست‌محیطی و ابزارهای حقوقی مرتبط، باید در سطح ملی و محلی توسعه یابد تا افراد بتوانند در صورت وقوع آسیب‌های زیست‌محیطی، به‌موقع و مؤثر از حقوق خود دفاع کنند. این امر افزون بر حمایت از بزه‌دیدگان، موجب تقویت مسئولیت‌پذیری اجتماعی در قبال حفاظت از محیط زیست نیز می‌شود.

همچنین مشارکت جامعه در فرایندهای تصمیم‌گیری و ترمیم خسارت، از عناصر مهم تحقق عدالت زیست‌محیطی است. جوامع محلی و بزه‌دیدگان باید در فرایند ارزیابی خسارت و بازسازی محیط زیست نقش داشته باشند. این مشارکت می‌تواند از طریق نهادهای مدنی و ایجاد سازوکارهای ارتباطی مؤثر میان دولت، نهادهای تخصصی و جامعه محلی تحقق یابد.

در نهایت، جبران جامع خسارت در حوزه جرایم زیست‌محیطی نیازمند رویکردی چندبعدی است که همزمان ابعاد مالی، ترمیمی، اجتماعی و نهادی را پوشش دهد. از این رویکرد می‌توان به‌منزله الگویی برای ارتقای سیاست‌های حمایتی در سطح ملی و بین‌المللی استفاده کرد. در صورت اجرای مؤثر این سازوکارها، افزون بر کاهش خسارت‌های زیست‌محیطی، اعتماد عمومی به نظام حقوقی و کارآمدی نهادهای مسئول نیز تقویت خواهد شد.

در مجموع، دسترسی مؤثر به عدالت در این حوزه باید مؤلفه‌ای بنیادین در سیاست‌های حقوقی محیط زیست در نظر گرفته شود؛ با این توضیح که تحقق کامل آن در گرو تقویت سازوکارهای نهادی، تخصصی‌سازی رسیدگی‌ها و ارتقای ظرفیت‌های حمایتی از بزه‌دیدگان است.

ملاحظات اخلاقی

نویسنده اصول اخلاقی را در اجرا و انتشار این پژوهش علمی رعایت کرده است.

مشارکت نویسنده

نویسنده: جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها، انجام دادن تحقیق و نوشتن نسخه اولیه ویرایش، بازبینی و کنترل نتایج

حامی مالی

مقاله حاضر از هیچ حمایت مالی برخوردار نبوده است.

تعارض منافع

بنابر اظهار نویسنده این مقاله تعارض منافع ندارد.

سپاسگزاری

نویسنده از تمام مشارکت‌کنندگان در این پژوهش قدردانی می‌کند.

منابع

- [1] Bikzadeh, I. (2024). *International Public Law* (3rd ed., 2 vols.). Tehran: Mizan Publishing.
- [2] Chegini, M., & Hassani, M. H. (2018). Strategies for the Participation of Non-Governmental Organizations in Criminal Proceedings. *Majles Strategic Research Journal*, 94, 341–367.
- [3] Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters (Aarhus Convention), Aarhus, Denmark, 25 June 1998. Entered into force on 30 October 2001.
- [4] Convention on Biological Diversity (CBD) (1992).
- [5] Convention on Early Notification of a Nuclear Accident. International Atomic Energy Agency (IAEA) (1986).
- [6] Convention on the Law of the Non-Navigational Uses of International Watercourses (1997).
- [7] Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power. United Nations General Assembly Resolution 40/34, 29 November 1985.
- [8] Fallahnejad, F., & Mousavi Mobarakeh, M. (2024). Compensation for Environmental Damage in the Legal Systems of Iran and the People's Republic of China. *Comparative Law Studies*, 14(2), 937–964.
- [9] Fathi, M. J., Shams Naseri, M. E., & Naseri, P. (2024). The Feasibility of Criminalizing Zemiology in Iranian Law to Reduce Hazards. *Natural Hazards Quarterly*, 12(1), 35–50.
- [10] McLaughlin, E., & Muncie, J. (2019). *The SAGE Dictionary of Criminology* (4th ed.). London: SAGE Publications.
- [11] Moqimi, I. (2024). A New Approach to Environmental Hazards and Sustainable Development in Iran. *Environmental Risk Management*, 11(1), 73–84.
- [12] Nagoya–Kuala Lumpur Supplementary Protocol on Liability and Redress to the Cartagena Protocol on Biosafety (2010).
- [13] Ramazani Qavam Abadi, M. H. (2011). A Study of the Content of the Principle of Public Participation in International Environmental Law. *Research Journal of Law*, 87–114.
- [14] Shiri, A. (2023). State Crime in Environmental Crimes. *Environmental Risk Management Quarterly*, 10(3), 233–245.
- [15] Shiri, A. (2024). The Right to Compensation for Damages Resulting from Crime. In *Encyclopedia of Human Rights* (Vol. 1, pp. 559–577). Tehran: Mizan Publishing.
- [16] Skinnider, E. (2011). *Victims of Environmental Crime: Mapping the Issues*. International Centre for Criminal Law Reform and Criminal Justice Policy.
- [17] United Nations Conference on Environment and Development (UNCED): Rio Declaration and Related Documents. Rio de Janeiro (1992).
- [18] United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS) (1982).
- [19] United Nations Convention on the Law of the Non-Navigational Uses of International Watercourses (1997).
- [20] United Nations Environment Programme (UNEP). (2012). *Access to Justice in Environmental Matters: A Comparative Study*. Nairobi: UNEP.
- [21] United Nations Environment Programme (UNEP). (2016). *Environmental Courts and Tribunals: A Guide for Policy Makers*. Nairobi: UNEP.
- [22] United Nations Environment Programme (UNEP). (2021). *Environmental Rule of Law: First Global Report*. Nairobi: UNEP.